

*Бугрій В. С.,
доктор педагогічних наук,
професор кафедри історії України
Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка*

ПЕРЕБУДОВА ОРГАНІЗАЦІЙНИХ ЗАСАД ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ В ПЕДАГОГІЧНИХ ІНСТИТУТАХ УКРАЇНИ (КІНЕЦЬ 40-Х – 50-ТІ РР. ХХ СТ.)

Анотація. У статті на основі архівних джерел розкрито особливості процесу перебудови організаційних засад історичної науки у педагогічних інститутах України наприкінці 40-х – протягом 50-х рр. ХХ ст. Встановлено, що у перші повоєнні роки організаційні засади історичної науки у педагогічних інститутах відновлювалися відповідно до тієї системи, яка діяла з 1930-х рр. Центром наукової діяльності викладачів і студентів стали історичні факультети. До складу історичних факультетів входили кафедри, які мали концентрувати навколо себе найбільш кваліфікованих викладачів, здатних вести глибокі наукові дослідження у гуманітарній сфері. Кафедри історичних факультетів педагогічних інститутів створювалися відповідно до змісту освіти, який передбачав вивчення вітчизняної та всесвітньої історії. Згідно з цим положенням при кожному історичному факультеті діяло дві кафедри: історії СРСР та загальної історії. Була відновлена система комунікації у науковому середовищі. Почала розгортатися дослідницька діяльність з історії серед студентства – у всіх педагогічних інститутах були створені гуртки при кафедрах історії.

З'ясовано, що наприкінці 1940-х років відповідно до міністерських директив педагогічні інститути почали переходити до підготовки учителів широкого профілю, які могли б викладати ряд суміжних предметів. Зазначена політика знайшла свою реалізацію в об'єднанні історичних і філологічного факультетів. Такі історико-філологічні факультети були утворені у всіх педагогічних інститутах, окрім Київського. Такі зміни означали крок назад в рівні організації історичної науки у педагогічних інститутах, оскільки самостійні та повноцінні факультети трансформувалися в історичні відділення. Почалося скорочення та відтік висококваліфікованих науковців з кафедр історії.

Виявлено, що остаточно структурні підрозділи, що відповідали за історичну науку у педагогічних інститутах, були зруйновані у другій половині 1950-х рр. Право надавати вищу історичну освіту було передано університетам. Залишити підготовку істориків планувалося лише у Кримському, Ніжинському, Сталінському педагогічних інститутах. В результаті у педагогічних інститутах були втрачені цінні викладацькі кадри, розпорошені уже сформовані наукові колективи кафедр, піддана руйнації матеріальна інфраструктура історичної науки (кабінети, засоби навчання, бібліотечний фонд).

Ключові слова: історична наука, педагогічні інститути України, історичні факультети, кафедри історії, наукові конференції, студентські наукові гуртки.

Постановка проблеми. На шляху до європейських стандартів історичної освіти важливе значення має ретроспективний аналіз досвіду знаходження найбільш ефективної системи підготовки кваліфікованих викладачів та науковців-дослідників. Особливо цікавим є повоєнний період, оскільки саме у той час відбувалася суттєва трансформація поглядів влади на завдання і суспільну роль історії. Критичне переосмислення позитивних і негативних сторін, досягнень і прорахунків, реальних результатів, здобутих у зазначений період, допоможе визначитися у тих змінах, яких потребує сучасна організація історичної науки у вищій педагогічній школі. Отже, є нагальна потреба у дослідженні еволюції стану історичної науки у педагогічних закладах вищої освіти як найбільш масових і рівномірно розмішених по всій території України.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. У радянський період питання розбудови історичної науки у вищій школі розглядалося з позицій розкриття керівної ролі комуністичної партії та її вождів у сфері наукового життя. Саме в цьому контексті викладається матеріал у монографіях О. Барсенкова [1], С. Діброви [2], В. Дядиченка, Ф. Лося, В. Сарбея [3], В. Попова [4].

У незалежній Україні з'являється цілий ряд праць, у яких представлено нове бачення стану історичної освіти і науки у вищій школі у повоєнний період. Серед них варто відзначити дослідження А. Булди [5], С. Буряк [6], Т. Васильчук [7], Н. Венцевої [8], С. Майбороди [9], Н. Сірук [10], С. Фролова [11]. Аналіз радянської та сучасної історіографії дозволяє зробити висновок, що, не дивлячись на наявність широкого спектру праць, присвячених вищій школі, відсутні спеціальні дослідження, спрямовані на розкриття стану історичної науки у педагогічних інститутах у повоєнний період.

Мета статті – з'ясувати особливості процесу перебудови організаційних засад історичної науки у педагогічних інститутах України наприкінці 40-х – протягом 50-х рр. ХХ ст.

Виклад основного матеріалу дослідження. У перші повоєнні роки організаційні засади історичної науки у педагогічних інститутах відновлювалися відповідно до тієї системи, що діяла з 1930-х рр. Центром наукової діяльності викладачів і студентів стали історичні факультети. На початок 1950-х рр. вони функціонували у Вінницькому, Ворошиловградському (Луганському), Житомирському, Дрогобицькому, Кам'янець-Подільському, Київському, Кіровоградському, Львівському, Ніжинському, Одеському, Полтавському, Сталінському (Донецькому), Станіславському (Івано-Франківському), Сумському, Харківському, Херсонському педагогічних інститутах.

До складу історичних факультетів входили кафедри, у яких зосереджувалися кадри кваліфікованих викладачів, здатних займатися науковою роботою. Відбулося розмежування кафедр відповідно до змісту історичної освіти. На кожному історичному факультеті педагогічних інститутів діяло щонайменше дві кафедри: вітчизняної та загальної (всесвітньої) історії. У Київському педагогічному інституті кафедральна система була ще більш розгалуженою. На 1946/47 навчальний рік до історичного факультету цього навчального закладу входили такі кафедри історії: історії СРСР, історії України, давньої історії, історії середніх віків, нової історії, методики історії [12, с. 11].

Була відновлена система комунікації у науковому середовищі. Так, стали видаватися засновані ще у 1930 роках «Наукові записки» педагогічних інститутів. Зростала кількість та розширювався зміст наукових конференцій. Почала розгортатися дослідницька діяльність з історії серед студентства – у всіх педагогічних інститутах були створені гуртки при кафедрах історії. На них відбувалося обговорення підготовлених студентами доповідей. Наприклад, у Сталінському педагогічному інституті протягом 1950/51 навчального року на засіданнях гуртка кафедри історії СРСР предметом розгляду були різнопланові теми за проблемною, хронологічною та просторовою локалізацією: «Східне питання російської дипломатії напередодні війни 1914–1918 рр.», «Селянське повстання в селі Турбаях в кінці XVIII ст.», «Робітничий рух в Маріуполі в 90-х рр. XIX ст.» [13, с. 90].

Найкращі дослідницькі проекти гуртківців заслуховувалися на інститутських та регіональних конференціях. Так, на пленарному засіданні підсумкової студентської науково-дослідної конференції вищезгаданого Сталінського педагогічного інституту у травні 1951 р. було обговорено 14 доповідей, з яких 4 – з історії СРСР, 1 – із всесвітньої історії. На секційних засіданнях виступило ще 27 студентів, із яких 12 – на секції історії. [13, с. 92]. У Харківському педагогічному інституті до числа кращих робіт VI наукової студентської конференції (1952) увійшли і доповіді представників історико-філологічного факультету: «Мирна політика СРСР і провал спроб англо-американських імперіалістів створили антирадянський фронт у 1923 році» (В. Маслін, студент 4 курсу), «Боротьба СРСР за територіальну цілісність і незалежність Чехословаччини у 1938 році» (М. Альперович, студент 4 курсу) [14, с. 4].

Поступово студентська науково-дослідницька робота стала набувати більш організованої форми. В педагогічних інститутах почали створюватися студентські наукові товариства, які об'єднували усі гуртки та займалися підготовкою і проведенням студентських конференцій і конкурсів. Наприклад, у Херсонському педагогічному інституті до студентського наукового товариства входило 16 гуртків [15, с. 86]. Робота товариства контролювалася комсомольською організацією та професорсько-викладацьким складом. Очолювали студентські товариства досвідчені науковці. У Харківському педагогічному інституті науковим керівником товариства, яке об'єднувало 26 гуртків, був кандидат історичних наук, доцент кафедри історії СРСР К. Шиян [14, с. 2].

Проте відновлена за аналогією 1930-х років організаційна система функціонування історичної науки у педагогічних інститутах проіснувала недовго. Наприкінці 1940-х років

відповідно до міністерських директив педагогічні інститути почали переходити до підготовки учителів широкого профілю, які могли б викладати ряд суміжних предметів. У таких фахівцях мали гостру потребу передусім сільські школи. Тому Міністерство освіти стало на шлях укрупнення факультетів шляхом їх об'єднання. Зазначена політика знайшла свою реалізацію в об'єднанні історичних і філологічного факультетів. Історико-філологічні факультети були утворені у всіх педагогічних інститутах, окрім Київського.

Такі зміни означали крок назад у рівні організації історичної науки у педагогічних інститутах, оскільки самостійні та повноцінні факультети трансформувалися в історичні відділення. Враховуючи, що на історико-філологічних факультетах окрім історичного діяло ще як мінімум два філологічних відділення (українське та російське), то за кількістю студентів, викладачів, розподілом фінансування у більш вираженому становищі опинявся філологічний напрям. У багатьох педагогічних інститутах на чолі історико-філологічних факультетів ставали мовники або літератори, а не історики. Зокрема, у Сумському педагогічному інституті деканом став старший викладач кафедри української літератури М. Семиволос (у подальшому директор Полтавського педагогічного інституту) [16, с. 102].

Після об'єднання факультетів підготовка учителів-істориків у педагогічних інститутах скоротилася вдвічі. Так, у Ніжинському педагогічному інституті на перший курс історичного факультету у 1947 р. було зараховано 52 особи [17, с. 11], а у 1953 р. – 26 [18, с. 9]. Аналогічно виглядала ситуація і в інших педагогічних інститутах. Зменшення студентського контингенту потягло за собою і скорочення науково-педагогічних працівників на кафедрах історії. Наприклад, у тому ж таки Ніжинському педагогічному інституті до об'єднання факультетів на кафедрах історії за штатним розписом числилося 14 посад (8 – на кафедрі історії СРСР, 6 – на кафедрі загальної історії) [17, с. 4], а в 1953/54 на цих кафедрах працювало лише 6 осіб (по 3 на кожній кафедрі) [18, с. 13].

Відтік висококваліфікованих науковців з кафедр історії відбувався не лише у провінційних педагогічних інститутах, а і в Київському. Це одразу ж відбилося на підготовці аспірантів-істориків. З 1953/54 навчального року навчання аспірантів у Київському педагогічному інституті велося вже лише з однієї спеціальності – історії КПРС [19, с. 83].

Зміни відбувалися і в системі наукової комунікації дослідників. Так, конференції та інші зібрання науковців перетворюються із дискусійних майданчиків з обговорення актуальних історичних подій на ідеологічно заангажовані малоцікаві заходи. Наприклад, до 300-річчя Переяславської ради наукові конференції у педагогічних інститутах проходили під нав'язаним владою імперативом про «воз'єднання» України і Росії. В руслі цієї догми готувалися доповіді, які містили у собі мало історичної науки, а здебільшого мали ідеологічно-ритуальний характер. У Сумському педагогічному інституті на науково-теоретичній конференції з приводу цієї події викладачами-істориками було проголошено дві доповіді: «300-річчя воз'єднання України з Росією» (С. Кафтарян) і «Б. Хмельницький – видатний державний діяч і полководець» (П. Гарчев). На студентську наукову конференцію під керівництвом викладача В. Тичини була підготовлена доповідь «300-річчя воз'єднання України та Росії»,

з якою виступив студент другого курсу В. Шаповал [20, с. 61, 62].

Щорічні наукові конференції викладачів педагогічних інститутів набувають ще й функції контролю за реалізацією взятих зобов'язань. Неодмінним атрибутом таких заходів стають звіти завідувачів кафедр про хід виконання планів наукової роботи. Так, у ході Дев'ятої звітної-наукової сесії кафедр Харківського педагогічного інституту у січні 1954 р. заслуховувалися звіти завідувачів кафедр історії СРСР І. Демет'єва та загальної історії С. Сідельнікова [21, с. 15].

Остаточного удару по структурним підрозділам, які відповідали за історичну науку у педагогічних інститутах, завдало посилення технократичних тенденцій в освіті. Однією із умов досягнення стрімкого підйому у сільському господарстві та промисловості, можливості «догнати і перегнати» провідні країни світу за показниками економічного зростання, М. Хрущов та його оточення вважали розгортання технічної освіти. Відбувалося це за рахунок та на противагу гуманітарним наукам. Спираючись на сумнівні з точки зору об'єктивності висновки про низький рівень підготовки істориків у педагогічних інститутах, відділ науки ЦК КПУ ініціював передачу прав на надання вищої історичної освіти університетам. Збереження історичних спеціальностей у педагогічних інститутах допускалося лише як виняток. Залишити підготовку істориків пропонувалося у Кримському, Ніжинському, Сталінському педагогічних інститутах. Реалізація цих планів обернулася втратою цінних викладацьких кадрів, розпорощенням уже сформованих наукових колективів кафедр, руйнацією матеріальної інфраструктури історичної науки.

Висновки. Отже, досліджуваний період для історичної науки у педагогічних інститутах України виявився далеко не однозначним. Відновлення її організаційних структур (історичних факультетів, кафедр історії, системи наукової комунікації), проведення заходів щодо мотивації наукової діяльності викладачів та студентів змінилося на початку 1950-х років згоранням і руйнацією у більшості педагогічних інститутів засадничих основ історичної науки. Причиною цього стали волюнтаристські підходи до розуміння завдань освіти. В наступні десятиліття, коли стала зрозумілою помилковість таких рішень, відновлювати організаційні основи історичної науки у педагогічних інститутах довелось із значними труднощами. Подальшого вивчення потребує з'ясування результатів наукової діяльності кафедр історії педагогічних інститутів у досліджуваний період.

Література:

1. Барсенков А.С. Советская историческая наука в послевоенные годы (1945–1955). Москва : Изд-во МГУ, 1988. 139 с.
2. Дибров С.С. У истоков историко-партийной науки на Украине. Киев : Политиздат, 1984. 224 с.
3. Дядиченко В.Я., Лось Ф.Є., Сарбей В.Г. Развитие исторической науки в Украинской РСР. Київ : Наукова думка, 1970. 79 с.
4. Попов В.М. Учені вузів Української РСР. Київ : Вид-во Київського ун-ту, 1968. 516 с.
5. Булда А.А. Практична підготовка вчителів історії в педагогічних навчальних закладах України (етапи і особливості). Київ : Вид-во Нац. педаг. ун-ту ім. М.П. Драгоманова, 1999. 448 с.
6. Буряк С.А. Историческая освіта в педагогічних вузах Української РСР (1943–1956 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. Київ, 2015. 200 с.

7. Васильчук Т.В. Проблеми відновлення науково-дослідної діяльності вузів УРСР після Великої вітчизняної війни. *Грані*. 2003. № 6. С. 52–56.
8. Венцева Н.О. Вища історична педагогічна освіта України в першій половині ХХ століття: історичний аспект. Бердянськ : ФО-П Ткачук О.В., 2016. 398 с.
9. Майборода С.В. Державне управління вищою освітою в Україні: структура, функції, тенденції розвитку (1917–1959 рр.). Київ : Вид-во УАДУ, 2000. 308 с.
10. Сірук Н.М. Політичний контроль тоталітарної держави за культурно-науковою сферою України (друга половина 40-х – початок 50-х років ХХ ст.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06 / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2008. 23 с.
11. Фролов С.В. Историческая наука и образование в Харьковском государственном педагогическом институте им. Г.С. Сковороды (1945–1955 гг.). *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна*. 2002. Вип. 34. С. 213–223.
12. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі ЦДАВО України) Ф. 166. Оп. 15. Спр. 307. Отчет Киевского государственного педагогического института имени А.М. Горького за 1946/47 учебный год, 213 арк.
13. ЦДАВО України Ф. 166. Оп. 15. Спр. 371. Річний звіт про роботу Сталінського педагогічного і учительського інститутів за 1950/51 н. р., 112 арк.
14. Державний архів Харківської області (далі ДАХО) Ф. 4293. Оп. 2, Спр. 423. Отчет о работе студенческого научного общества института за 1951\52 учебный год, 13 арк.
15. ЦДАВО України Ф. 166. Оп. 15. Спр. 955. Плани науково-дослідної роботи педагогічних вузів на 1951 р., 286 арк.
16. Державний архів Сумської області (далі ДАСО) Ф. 2817. Оп. 3. Спр. 85. Плани работы факультетов, учебной части, Ученого совета за 1951/52 и 1952/53 уч.г., 148 арк.
17. ЦДАВО України Ф. 166. Оп.15. Спр. 451. Годовой отчет Нежинского государственного педагогического института имени Н. В. Гоголя за 1947/48 учебный год, 90 арк.
18. ЦДАВО Ф. 166. Оп. 15. Спр. 1497. Звіт про роботу Ніжинського педагогічного інституту за 1953/54 навчальний рік, 62 арк.
19. ЦДАВО Ф. 166. Оп. 15. Спр. 1492. Річний звіт про роботу Київського педагогічного інституту за 1953/54 навчальний рік, 86 арк.
20. ДАСО Ф. 2817, Оп. 3, Спр. 132. Плани работы Ученого совета, учебной части, политико-воспитательной работы, работы кафедр, деканатов за 1953/54 учебный год, 128 арк.
21. ДАХО Ф. 4293. Оп. 2, Спр. 503. Тезисы докладов преподавателей к 9-й отчетной научной конференции, 1953, 107 арк.

Bugrii V. Restructuring of organizational foundations of historical science in pedagogical institutes of Ukraine (late 40's – 50's of XX century)

Summary. The article on the basis of archival sources reveals the peculiarities of the process of restructuring the organizational foundations of historical science in the pedagogical institutes of Ukraine in the late 40's – during the 50's of the XX century. It is established that in the first post-war years the organizational foundations of historical science in pedagogical institutes were restored in accordance with the system that was in operation since the 1930s. The departments of history of teachers and students became the history faculties. The departments of history consisted of departments that were supposed to concentrate around them the most qualified teachers capable of conducting in-depth scientific studies in the humanities. The departments of the History Faculties of the Pedagogical Institutes were created in accordance with the content of education, which

provided for the study of national and world history. According to this provision, there were two departments at each Faculty of History: History of the USSR and General History. The communication system in the scientific environment has been restored. History research began to unfold among students – in all pedagogical institutes circles were created at the departments of history.

It was found that in the late 1940s, according to ministerial directives, pedagogical institutes began to move to the training of generalist teachers who could teach a number of related subjects. The aforementioned policy was realized in the union of the historical and philological faculties. Instead of historical, history and philology faculties were established in all pedagogical institutes except Kyiv. Such changes marked a step back in the level of organization of historical science in pedagogical institutes, as independent and full-fledged faculties were transformed into historical departments. The decline

and outflow of highly qualified scholars from the departments of history began.

It was revealed that the structural units responsible for historical science in pedagogical institutes were finally destroyed in the second half of the 1950s. Under the influence of technocratic trends in education, the right to provide higher historical education was transferred to universities. It was planned to leave the training of historians only in some Pedagogical Institutes. As a result, valuable teaching staff were lost in the pedagogical institutes, the already formed scientific collectives of the departments were scattered, and the material infrastructure of historical science (classrooms, teaching aids, library fund) was destroyed.

Key words: history of science, pedagogical institutes of Ukraine, faculties of history, departments of history, scientific conferences, student scientific circles.